

ПАРЛАМЕНТСЬКА ОПОЗИЦІЯ: СУТНІСТЬ І ПОЛІТИЧНИЙ ІМІДЖ, УЧАСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

Досліджено основні моделі організації парламентської опозиції її форми, функції, участь у політичному житті. Проаналізовано процес становлення парламентської опозиції в Україні.

By the results of work the basic models of organization of parliamentary opposition, its form, functions, participating in political life are investigated. Process of formation of parliamentary opposition in Ukraine is analysed.

Процеси розвитку демократії в Україні потребують удосконалення механізмів формування та функціонування не лише владних структур, а й опозиції. Вибори є одним з елементів демократії, але реальна демократія розпочинається не з виборів, а з консенсусу еліт по базових питаннях буття країни. Головне – це визнання цінностей єдності країни і її суверенітету, виключення з політичної практики насильницьких методів приходу до влади; відмова від переслідування тих, хто отримав поразку в боротьбі за владу.

Важливість цього питання для сучасної України підтверджується інтересом науковців та неодноразовими спробами на законодавчому рівні забезпечити діяльність опозиції. Протягом останніх років у парламент було внесено кілька проектів, які мали регламентувати права опозиції її взаємовідносини з іншими політичними структурами. Вирішенню проблем взаємовідносин між різними суб'єктами влади, визначення сутності, форм, функцій опозиції її взаємовідносинам з провладними політичними суб'єктами присвячено праці В. Авер'янова, М. Михальченко, М. Вебера, Р. Даля, М. Еліфорта, С. Князева, С. Рябова, С. Серьогіна, Р. Сміта та інших. У 2002 р. виданий збірник статей, присвячений проблемам діяльності опозиції [20]. Разом з тим процес дослідження цих проблем в Україні перебуває лише на початку свого розвитку.

Метою дослідження є вивчення моделей парламентської опозиції її форм, функцій, організації діяльності, аналіз процесу становлення парламентської опозиції в Україні.

Діяльність опозиції, що виноситься поза стіни Верховної Ради, методи мітингової демократії, якими вона користується в боротьбі за владу, можливо, і має свої позитивні результати, але дестабілізує ситуацію в країні, призводить до соціальної напруги. Радикальність дій опозиції пов'язана з відсутністю законодавчого забезпечення опозиційної діяльності, власного досвіду боротьби за владу та можливостей використання цивілізованих форм взаємодії із державним управлінням. Процес становлення опозиції в Україні, її форми діяльності здебільшого деструктивні та такі, що блокують роботу не лише парламенту, а й других органів влади, свідчать про нерозуміння опозицією своєї ролі та недостатнього дослідження опозиції як частинки інституту публічного управління.

Політична опозиція (лат. *oppositio* – зіставлення) в класичному її визначенні – це зіставлення, протидія позиції чи поглядам влади, або групам владних еліт, а в окремих випадках думці більшості населення. Інститут політичної опозиції в Україні розглядається як феномен у філософському [21], юридичному [18], політологічному [5; 6] історичному [10] аспектах.

У політичній теорії опозиція визначається як політичні рухи, які відстоюють альтернативні щодо правлячої політичної сили ідейні й політичні принципи та моделі розвитку [8; 19]. У загальному розумінні під опозицією визначають протесну поведінку будь-якого суб'єкта політичної системи (соціологічний підхід) або конкретні політико-правові форми – політичні партії та парламентські фракції (інституційний підхід). Опозицію можна розглядати як певну сукупність відносин або як інституційно оформлений суб'єкт політичного життя і визначити її політичною силою, що домагається корекції курсу влади.

У науці розрізняють опозицію системну (лояльну) і позасистемну (структуру, принципову), парламентську і непарламентську, конструктивну і деструктивну, жорстку і помірну, праву і ліву.

Питання опозиції, визначення її юридичного статусу, механізмів взаємодії та місця в системі влади, її структурно-функціональної організації в сучасній науці мають різне тлумачення.

Розуміння опозиції як парламентської протисили, альтернативи уряду визначає М. Еліфорт, на думку якого, протистояння опозиції з урядом завершується ротацією влади та є показником вільної демократії й ознакою здоров'я парламентсько-урядової системи, умовою нормального демократичного розвитку [22]. Дж. Сарторі виділяє відповідальну, безвідповідальну та почасти відповідальну опозиції [7, с. 117]. До першої належать політичні угруповання, які базуються на визнанні непорушності основних політичних соціальних та економічних інститутів і розбіжні з владою головним чином у питаннях обрання шляхів і засобів досягнення спільних стратегічних питань. До другої групи – політичні сили, котрі повністю або частково не поділяють панівну систему політичних цінностей. До третьої – політичні угруповання, що,

незалежно від ситуації, можуть наближатися до першої чи другої групи. С. Рябов стверджує, що опозиція – це не стан, в якому опиняється політична сила внаслідок політичної поразки, а носій конкретного курсу, конкретної політики, соціальних програм, готовий до того ж утілювати свої принципи в життя в разі приходу до влади [17]. В. Грановський зазначає, що “сьогодні влада та опозиція практично гомогенні відносно дуже важливого процесу – процесу розподілу та перерозподілу державної власності. Різниця між ними полягає лише в ступені впливу на цей процес” [4]. А. Пахарев формулює такі ознаки опозиційності: наявність чіткої політичної програми соціально-економічного та духовного переобладнання або вдосконалення суспільства; здатність об’єднуватися з близькими за ідеологією та політичними програмами партіями та суспільно-політичними рухами, вміння укладати політичні союзи на підставі компромісів; організаційні та ресурсні шляхи до досягнення поставленої мети [10]. На його думку, вони мають забезпечувати політичну легітимність опозиції. Натомість опозиційність як політичний імідж розрахована, на думку політологів, на тих виборців, які не визначились “за що” саме вони, проте визначились “проти” чого [11]. Німецький дослідник Г. Оберройтер також градує політичну опозицію за трьома напрямками: до першого відносить ті політичні партії, які опікуються, здебільшого, вирішенням конкретних проблем, до другого – партії, які базуються на досягненні компромісу у відносинах з владою, до третього – політичні сили, які дотримуються курсу на конфронтацію з владою [7, с. 116].

Неоднозначність позицій науковців щодо питання опозиції вказує на складність феномену опозиції та важливість присутності парламентської опозиції в системі сучасного публічного управління.

Сучасні парламентські опозиції здійснюють такі основні функції: контролювання діяльності уряду, його критика, висування альтернатив, формування кадрів для виконання власних програм розвитку в разі приходу до влади. Функціонування парламентської більшості передбачає гуртування й тих політичних сил, які не увійшли до її складу. Загалом ці сили, що по суті з’являються меншістю, за умови ситуаційного поєднання з метою перемоги в наступних виборах, розробляють програми дій щодо їх діяльності при владі і представляють політичну опозицію. Конкуренція політичних проектів сприяє ефективній динаміці управління та розвитку держави.

Становлення й функціонування інститутів парламентської більшості і опозиції залежить від деяких чинників: характеру політичної структуризації суспільства, рівня розвитку політичної системи та ступеня відкритості публічного управління, форми державного управління, партійної і виборчої систем, парламентських традицій у країні.

Статус і обсяг прав, що надається парламентській опозиції в різних країнах, не є однаковим і обумовлюється специфікою тієї чи іншої моделі, що залежить від того, наскільки опозиційні партії включені в діяльність парламенту, від ролі меншості в законодавчому процесі, вигляд законодавчого регулювання діяльності опозиції, від впливу опозиції на політичні процеси в країні. Умовно розподіляють такі моделі:

- німецька модель (Німеччина, Австрія) характеризується підзвітністю політичних рішень. За такої моделі уряд повинен урахувати пропозиції опозиції, дотримуватися узгодженого законодавчого процесу, проводити політичні реформи, що призводить до складнощів у визначенні, яка інституція, як саме та якою мірою – уряд чи опозиція – відповідає за конкретний законодавчий акт;

- скандинавська модель (Данія, Норвегія, Швеція) характеризується тим, що формально опозиція не настільки інституціоналізована, як у попередній моделі, але її роль в управлінні велика тому, що неформальні правила та звичаї дозволяють меншості впливати на законодавчу діяльність парламенту;

- французька напівпрезидентська модель характеризується інституційно та законодавчо слабкою роллю опозиції;

- вестмінстерська модель (Австралія, Велика Британія, Індія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія) характеризується високою формалізованою інституційною роллю опозиції, однак на практиці вона мало впливає на вироблення політики. У Великобританії, Австралії і Канаді найбільша неурядова фракція називається “Лояльною опозицією Її Величності” [11], в Індії, Новій Зеландії, Ірландії “офіційною опозицією” [14, с. 147].

Особливий статус “офіційної опозиції” надає не тільки права, а й накладає певні обов’язки. “Офіційна опозиція” зобов’язана сформувати “тіньовий кабінет”, члени якого контролюють міністрів. Лідер опозиції в деяких з наведених країн отримує зарплату міністра, а в Австралії він навіть входить до списку осіб, яким у разі недієздатності прем’єра передаються його повноваження.

Недоліками цієї моделі є те, що політичні партії, які опинилися поза парламентом, не мають реального впливу на законодавчий процес: рішення приймаються більшістю голосів.

Наступним критерієм оцінки моделей парламентської опозиції є її функції залежно від форми державного правління, відповідно до якої (парламентська, президентська республіка або змішана форма) змінюється акцент і вплив парламентської опозиції на уряд [Там же, с. 148]. За цією типологією виділяють модель з чітким розмежуванням статусу більшості та опозиції, з відсутністю нормативного розмежування більшості та опозиції. В умовах парламентсько-президентської республіки прем’єр-міністри і їх кабінети є більш сильними, ніж при президентсько-парламентській формі правління, а тому приділяють менше уваги

запитаю окремих політичних угруповань. Парламентарям від опозиції, незважаючи на свободу дискутувати, критикувати або голосувати проти політики виконавчої влади, не вдається впливати на неї суттєво. Головним завданням опозиції в парламентсько-президентській республіці є кваліфікована робота в парламенті із застосуванням усіх доступних інструментів, метою якої є розробка альтернативних підходів до політики уряду, моніторинг і контроль за діяльністю влади та ретельна підготовка майбутніх виборів. В умовах президентсько-парламентської форми правління основним об'єктом протистояння опозиції вважається президент.

Практика демократичних країн свідчить про те, що опозиція, незалежно від її формалізації, є сталим, повноцінним і життєздатним політичним інститутом [3; 19]. Вона може існувати в інституціоналізованій формі, тобто як визначений у законодавчому порядку або історично усталений парламентський інститут, що має певний обсяг прав. Особливістю існування парламентської опозиції в європейських країнах є те, що в більшості країн опозиційна діяльність окремими законами не регулюється, а поняття інституційно оформленої опозиції сприймається де-факто. Історичні традиції публічного управління базуються на стабільній партійній системі. При цьому політичний склад більшості та меншості є приблизно однаковим та опозиція після чергових виборів стає “більшістю”, а “більшість” – переходить в опозицію (США, Бельгія, Великобританія, Португалія, Швеція, Франція тощо).

Для Вестмінстерської моделі характерна двопартійна система, за якої громадяни обирають з двох партій. Той, хто програв, формує тіньовий кабінет і намагається показати суспільству, що воно помилилося у виборі. При багатопартійному режимі все набагато складніше [16, с. 325]. Як вважають деякі науковці, опозиційні фракції здебільшого не спроможні сформувати дієвий “тіньовий уряд”, який у випадку кризи може взяти владу, оскільки для формування нової більшості їм необхідно буде об'єднуватися з однією з сил, що формували попередню коаліцію [23]. Нова коаліція знову складатиметься з декількох партій, що підвищує загрозу її повторного розпаду. Відмінною рисою опозиції при багатопартійних режимах є тяжіння до демагогії, взаємним звинуваченням і схильність до ситуативних союзів. Таким чином, те, що відбувається в Україні на сучасному етапі політичного структурування суспільства, є закономірним для суспільств з багатопартійною системою.

Як ішлося, парламентські опозиції в демократичних політичних системах здійснюють три ключові функції: критика і контроль, вироблення альтернативної урядової політики і, нарешті, включення парламентської меншості в процес формування політики, що дає змогу утримувати його у визначених рамках. Опозиція сама визначає, якою має бути основа для стратегії – кооперація чи конфронтація. Останнім часом у демократичних країнах опозиційний статус як і поняття “опозиція” (протиставлення) вважається недоцільним і шкідливим з точки зору динамічного розвитку. Більш ефективним виглядає поняття “альтернативи”, тобто альтернативи урядовому курсу, про що сьогодні все частіше йдеться в розвинутих демократіях. Акцентування не на протиставленні владним структурам або іншим політичним силам, а на розробці соціально-економічних, політичних програм суспільного розвитку, які передбачали б реальні шляхи розв'язання актуальних суспільних проблем, були б альтернативою тим програмам, які пропонують влада та інші сили, використовується багатьма політичними партіями під час виборів. Після виборів здійснюються спроби впровадження цих програм у вузьких суспільних сегментах. Тобто діяльність опозиційних сил має бути спрямована не на перерозподіл наявного, а на створення нового політичного капіталу та підвищення свого авторитету в суспільстві.

Альтернативність на протигагу протиставленню в умовах наявної в Україні форми правління, передбачає важливу вимогу до політичного формування, що передбачає гнучку політичну тактику, вміння домовлятися з політичними опонентами, водночас не допускаючи абсолютної ідентифікації з ними. Політичні партії повинні вміти переконувати в правоті своїх пропозицій партнерів по політичному процесу, а не обирати позицію самоізоляції.

Діяльність системної опозиції здійснюється в межах усталеної політичної системи і не скеровується на дестабілізацію політичного порядку, а поведінка опозиції залежить не тільки від гостроти питань, а й від політичних традицій та усталених правил.

Що стосується деструктивного впливу опозиції на політичні процеси в суспільстві, то опозиція, яка руйнує країну або готова застосовувати силові методи захвату влади, якщо лише влада її не переслідує, не може вважатися легітимною. Влада зобов'язана перед народом таку позасистемну опозицію виключати з політичного життя всіма наявними в її розпорядженні засобами. Йдеться про те, що легітимна опозиція – це завжди “опозиція її величності”, що не відкидає існування країни і що не використовує силові методи для досягнення своїх цілей. Сильна опозиція є силою, що сприяє динамічному розвитку демократичного державного управління, а її цивілізованість є заставою того, що соціальна незадоволеність владою не призведе до масових акцій громадської непокори.

В Україні до 1998 р. мажоритарна система виборів не сприяла організації опозиції та її інституалізації. Демократизація режиму, зміна виборчої системи з мажоритарної на мажоритарно-пропорційну в 1998 р. сприяли оформленню й структуризації політичної опозиції. У Верховній Раді України третього скликання сформувалась опозиція, до якої увійшли політична організація “Громада”, Партія “Реформи і порядок” та

Народно-Демократична партія України. Більшість місць у парламенті отримала опозиційна партія КПУ, яка створила найбільшу парламентську фракцію [24].

Згодом більшість народних обранців переглянули свою позицію і в січні 2000 р. створили нову парламентську більшість, до якої увійшли представники партій “Батьківщина”, “Відродження регіонів”, “Громада”, НДП, НРУ, УНР, “Незалежних”, ПЗУ, “Реформи-Конгрес”, СДПУ(о) та Трудова Україна (загалом 241 народний депутат) [24].

Частина парламентської опозиції (“Батьківщина” і СПУ) була опозиційною до Президента України. Основна діяльність радикальної опозиції була винесена за межі Верховної Ради. Вона скористалася методами мітингової демократії. Результатом першого досвіду опозиції в боротьбі за владу стало створення масової структури – “Громадська ініціатива “Форум Національного Порядку”, яка мала на меті відсторонення від влади Л. Кучми, зміну системи влади. Досягненням опозиції стало ухвалення (2001 р.) Закону України “Про політичні партії в Україні”, який гарантує свободу опозиційної діяльності політичним партіям.

Після виборів 2002 р. до Верховної Ради України IV-го скликання парламентська опозиція об’єдналася навколо опозиційної фракції “Наша Україна”, яка стала переможцем виборів та набрала 23,57 % голосів виборців, або отримала 70 мандатів [Там же]. До неї увійшли фракції БЮТ, СПУ. Після перемоги на президентських виборах 2004 р. лідера опозиції В. Ющенка, кардинальна зміна політично-управлінської еліти надала можливість колишній опозиції реалізувати свої наміри щодо формування та реалізації власної моделі розвитку країни, прийняти зміни до Конституції та низку законів, що змінили організацію та систему влади в країні [1; 2]. Нещодавно опозиційні парламентські фракції стали провладними. Парламентська більшість розпалася, не перетворившись на структуровану опозицію. Проте нова опозиція в особі СДПУ(о) та КПУ дієвого впливу на політику влади не здійснювала через свою нечисленність.

Парламентські вибори 2006 р. в Україні змінили розклад політичних сил. Уряд було сформовано парламентською більшістю, в якій переважали політичні сили, що знаходилися до березня 2006 р. в опозиції до Уряду та Президента України. У Верховній Раді України V-го скликання фракція “Регіони України” об’єдналася з фракціями СПУ і КПУ в антикризову коаліцію. Фракція БЮТ стала опозиційною. Фракція “Наша Україна” деякий час була “дифузною” опозицією. Після позачергових виборів 2007 р. ситуація змінилася кардинально – парламентську коаліцію створили фракції БЮТ та НУНС, а Партія регіонів оголосила про перехід до опозиції [24].

Дослідивши процес становлення інституту опозиції в Україні виявлено деякі особливості [9]. Частина політичних сил відкрито заявляє про свою опозиційну позицію до Президента і уряду України, створює опозиційні фракції в парламенті. Існують політичні сили, які в деяких питаннях – в опозиції до влади, а в деяких підтримують владу.

За нетривалий час свого існування опозиції найбільш чітко про свою опозиційну лінію заявляли ліві партії – комуністи, соціалісти, селянська партія. Вони жорстко критикують владу, але їх позиція по поверненню в минуле консервативна та антипрогресивна по суті.

Права опозиція – опозиція з боку національно-патріотичних сил – принципово критикують владу за зволікання в реформах, за нечітку державну лінію в зовнішній політиці тощо.

Опозиція до влади є в політичному центрі. Це так звана “маятникова опозиція”, що є “серединою” між лівими і правими, яка може бути і принциповою, і безпринциповою.

Наведені види політичної опозиції в парламенті складають парламентську опозицію, яка кількісно і якісно непостійна.

Характерним для України є існування особливого виду опозиції, що визначає свою позицію на особистому сприйнятті тих або інших політичних лідерів, за якого особиста позиція депутатів може не збігатися з партійною або фракційною.

Важливою обставиною опозиції в Україні та такою, що має вплив на політичне структурування, є територіальні клани і групи [9]. Позиція політики може більше визначатися клановою солідарністю, її інтересами. З огляду на це може йтися про внутрішньопартійну, позапарламентську опозицію.

На нетривалому історичному шляху опозиція пройшла шлях від повного неприйняття переможцем існування політичної опозиції, протидії її консолідації до розуміння та спроб її законодавчого забезпечення.

Відсутність організованої, принципової опозиції має свої недоліки. Не маючи умов для легальної демократичної діяльності, опозиція вимушена шукати шляхи консолідації таємно. Загроза непередбачених, несподіваних дій з боку політичної опозиції тримає владу в напрузі, породжує чутки, що дестабілізує політичну ситуацію. Через відсутність чітких певних правил гри влада вимушена в кожній ситуації спочатку шукати порозуміння і знову домовлятися з опозицією, що постійно змінюється. Це вимагає багато часу і сил та призводить до конфронтації.

Вищевикладені ознаки опозиції до курсу влади стосуються внутрішньої політики. В опозиції зовнішньої політики влади є свої тонкощі, але вони все ж можуть бути зведені до трьох ліній. У парламенті як і в країні є опозиція прозахідному курсу України, так звана “антинативська” опозиція. Є також опозиція східному курсу, так звана “антиросійська” опозиція. У першій та в другій політичній опозиції є люди, які

закликають не проводити ні прозахідну, ні проросійську політику, а здійснювати політику динамічної рівноваги, налагоджуючи конструктивні відносини і зі Сходом, і із Заходом. Такий компроміс, на наш погляд, лише на користь України і її громадянам.

В Україні продовжується процес створення політичної системи, відбувається структуризація політичного поля, в якій існує неефективна багатопартійність. Виникнення формалізованої парламентської більшості, що обумовлено парламентсько-президентською формою правління, вимагає юридичного закріплення інституту парламентської опозиції. Відповідний закон має врегулювати умови, механізми та способи здійснення діяльності парламентської опозиції в парламенті. Останній законопроект, який винесено на розгляд до ВРУ та прийнято в першому читанні, є проект закону України “Про парламентську опозицію” [15]. У ньому розкрито сутність діяльності парламентської опозиції в Україні, встановлюються її права та обов’язки, фінансування, інформаційне та технічне забезпечення, визначається відповідальність за порушення законодавства. Разом з тим проектом не врегульовуються деякі питання діяльності опозиції, серед яких організаційні та внутрішні питання діяльності парламентської опозиції, політичної відповідальності самої парламентської опозиції за свою діяльність у Верховній Раді України, її взаємодії із парламентською більшістю, із фракціями, які не ввійшли ані до її складу, ані до складу більшості.

Законодавче врегулювання діяльності опозиції дозволить уникнути ситуації, за якої діяльність парламентською опозицією має вигляд рекламної акції опозиційних формувань у парламенті, що не сприятиме підвищенню ефективності законотворчого процесу та прозорості публічного управління, а призведе до “штучного затягування” прийняття небажаних для опозиції рішень шляхом їх незгоди, блокади тощо.

За результатами дослідження основних моделей організації парламентської опозиції, особливостей її існування в європейській країнах та в Україні зроблено такі висновки.

Найкращими моделями для ефективної діяльності та захисту прав опозиції є німецька та вестмінстерська моделі.

Інституціоналізація опозиції в демократичних системах не має суперечити базовому принципу розподілу влади, а тому свідомо виходить із визнання обмеженості сфери впливу опозиції, що локалізується в парламенті і діє парламентськими методами. Зізнання такої обмеженості та прагнення до альтернативного державного управління не допускає значного впливу парламентської опозиції на розробку та реалізацію урядової політики, проте не обмежує впливу опозиції як політичної сили на електоральне поле.

Демократичне законодавство встановлює або може встановлювати рамкові умови для діяльності опозиції.

Процеси демократизації в Україні вимагають удосконалення не лише механізмів формування та функціонування владних структур, а й опозиції. Процеси, що протікають в Україні щодо становлення інституту опозиції, є типовими для суспільств на перехідному етапі, закономірними для відповідного стану розвитку політичної системи, партійного структурування парламенту та відповідають рівню зрілості політичної еліти. Конкуренція політичних проектів сприяє ефективній динаміці сфери управління та розвитку країни, а активне здійснення опозицією діяльності в різних сферах партійного будівництва, розробка альтернативної політики в галузі врядування та нарощення її електорального впливу надає їй шанс легітимно стати владною.

Література:

1. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 25 березня 2004 р. № 1665-IV // ВВР України. – 2004. – № 27–28.
2. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
3. Бірс Д. Права та обов’язки опозиційних партій в демократичних країнах / Д. Бірс. – Режим доступу : <http://www.pdp.org.ua/index.php?id=-txI&a=1429>
4. Грановский В. К кризису нужно относиться исторически / В. Грановский. – Режим доступу : <http://www.part.org.ua/default.php?art=9486450>.
5. Гузенкова Т. Партии и лидеры в Верховной Раде Украины (1998 – 2000) / Т. Гузенкова. – М. : Российский ин-т стратегических исследований, 2001. – 231 с.
6. Даль Р. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. Даль ; [пер. з англ. О. Д. Білогорського]. – Х. : Каравела, 2002. – 216 с.
7. Древаль Ю. Організація і діяльність парламентів: теоретико-методологічні засади / Ю. Древаль. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2009. – 185 с.
8. Конончук С. Г. Парламентська опозиція в Україні: модель та провадження: Дослідження проблеми / С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2006. – С. 7.
9. Михальченко Н. Оппозиция ищет позиции / Н. Михальченко, В. Журавский // Зеркало недели. – 1997. – № 26 (143). – 28 июня – 4 июля.

10. Мосюкова Н. Г. Історія парламентської системи в Україні (1990–1996 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. Г. Мосюкова / Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетр., 2003. – 21 с.
11. Мустафин А. Оппозиция ее Величества / А. Мустафин // Зеркало недели. – 2007. – № 2 (631). – 20 янв.
12. Пархоменко Т. Опозиція і опозиційність: сутність і політичний імідж / Т. Пархоменко // Сучасна українська політика. – 2008. – С. 81.
13. Пахарев А. Оппозиционность подлинная и мнимая в условиях постсоветского политического устройства / А. Пахарев // Сучасна українська політика. – 2008. – С. 66.
14. Петренко О. Парламентська опозиція: європейський досвід і Україна / О. Петренко // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. № 12. – С. 146–152.
15. Про парламентську опозицію : проект Закону України від 12 січня 2007 р. № 2885. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>
16. Політологія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1994. – 592 с.
17. Рябов С. Опозиція як джерело альтернативної політики / С. Рябов // Вибори та демократія. – 2005. – № 4. – С. 11.
18. Совгиря О. В. Правовий статус парламентської опозиції (порівняльно-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Совгиря ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 21 с.
19. Статус опозиції: вітчизняний та зарубіжний досвід, рекомендації: Інформаційно-аналітичне дослідження / Лабораторія законодавчих ініціатив. Програма сприяння парламенту України Університету Індіани (Блумінгтон, США). – К., 2006. – Режим доступу : <http://www.parl.gc.ca/information/library/PRBrubs/bp47-e.htm#OPPOSITION>.
20. Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / [редкол. : І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич [та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; НАН України, 2002. – 212 с.
21. Червона Л. М. Феномен опозиції в Україні: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Ін-т вищої освіти ; Акад. пед. наук України. – К., 2004. – 17 с.
22. Elifort M. Politische Opposition in den Vereinigten Staaten und in Deutschland / M. Elifort // Die USA als historisch-politische und kulturelle Herausforderung Vermittlungsversuche. Trier. – 2003. – P. 151–172.
23. Oberreuteur H. Parlamentarische Opposition / H. Oberreuteur. – Hamburg Westdt. Verl., 1975. – 277 с.
24. www.rada.gov.ua

Надійшла до редколегії 21.06.2010 р.